

DÉNES IVÁN ZOLTÁN

Háborús pszichózis vagy tárgyilagosság?

Marczali Henrik írásai a nagy háború idején

Marczali Henrik másfél évtizeddel a világháború kitörése után a nagy háborúra így emlékezett: „Megnyílt az egyetem. Hallgató volt fölös számmal, de jobbára csak I. és II. éves. Szemináriumomból negyven közül 24 ment a frontra. Maradt 8 pap, 8 leány és Kossányi, a senior. [...] Még októberben elesett egy kedves jó tanítványom, Borsiczky Béla. Elesett egy nagyreményű tiszthallgatóm is: Thurzó kapitány. Fiam nincs. Hat unokaöcsém volt a háborúban, csak egy került haza épkézláb. [...] Előadásaimat buzgón folytattam, de egészen belékerültem a háború lélektanába; ma pszichózisnak mondanák.”¹ Amikor sorra veszem ebben az időszakban írt tanulmányait, cikkeit és előadásait, elsősorban arra vagyok kíváncsi, hogy megváltozott-e a történetíró tárgyilagosságáról, elfogulatlanságáról, a harag és részrehajlás nélküli megközelítés követelményéről kialakított felfogása, és ha igen, mennyiben.

Miért háborúznak a központi hatalmak és az antant egymással?

Marczali Henrik a világháború alatt azonosult hazája, a Monarchia, Németország, az Ottomán Birodalom és Bulgária meghirdetett hadicéljaival. A Monarchia esetében biztosan, szövetségesei esetében feltehetően háborújukat igazságos, honvédó háborúnak tartotta. Úgy látta, hogy Franciaország Elzász-Lotaringia 1870-es elvesztéséért revansot akart venni Németországon, Nagy-Britannia pedig tengeri hatalmát és gyarmatbirodalmát féltette a dinamikus fejlődő új óriástól. Az Egyesült Államok viszont szerinte nem tartotta be a tengeri blokádot, és a Lusitania elsüllyesztését ürügyként használta a háborúba lépésre. A Monarchia (hangsúlyozta) egyáltalán nem törekedett területszerzésre. Marczali meg volt győződve arról, hogy mivel Szerbia nem szolgáltatott elégtételt a Monarchiának a trónörökös párt meggyilkolásáért, meg kellett büntetni. Oroszország a Monarchia szláv népeinek gyámolítása címen már több mint fél évszázada az Ottomán Birodalom, most pedig már jó ideje a Monarchia ellen lázította őket, maga pedig immár az Osztrák–Magyar Monarchia ellen támadt. Olaszország 1915-től területszerző hadjáratot viselt a Monarchia ellen, Románia pedig 1916-ban hitszegő módon rablőhadjáratra használta fel a Bruszilov-offenzíva által ütött rést Erdélyben. Lengyelország független állami szuverenitásának helyreállítását – hangsúlyozta – tovább nem lehet elodázni.

Marczali Henrik tanulmányai, cikkei és előadásai nagy részében háborús helyzetértelmezéséhez keresett és talált történeti előzményeket és párhuzamokat. Turbucz Péter kutatásaiból tudjuk, hogy Marczali Henrik a nagy háború során hadi előadásokat tartott Budapesten, Miskolcon, Aradon és Baján, s azok gyorsíró által rögzített vagy utólag végső formába öntött változatát napilapokban, folyóiratokban, külön kiadványokban közreadta. Előadásai, cikkei

¹ Marczali Henrik: *Emlékeim*. Budapest, 2000. 300.

és nevelő célzatú írásai nagyszámú hallgatósághoz szóltak, széles körű olvasóközönséghez jutottak el.² Budapesten 1914. november 29-én a Szabad Lyceum keretében közel ezer fős hallgatóság előtt tartott előadást *A világháború történeti megvilágításban* címmel, amelynek szövegét a Budapesti Szemlében adta közre.³ 1915-ben *A hadsereg élelmezése az 1788–90-ik háborúban* címmel párhuzamokat és aktuális tanulságokat kínáló tanulmányt közölt a Századokban.⁴ A Magyar Figyelőben *A tengeri háború és az Amerikai Egyesült Államok* cím alatt a brit–német tengeri vetélkedésről és a Lusitania elsüllyesztéséről fejtette ki a német hivatalos állásponttal összecsengő véleményét.⁵

A Budapesti Szemlében *Italicae res* címmel az olasz hadba lépés kapcsán a magyar–olasz politikai kapcsolatokat tekintette át a 11. századtól a 19. századig. Arra a következtetésre jutott, hogy a Monarchia ellent kell hogy álljon az olasz irredenta törekvéseknek annak érdekében, hogy biztosítani tudja a tenger melléket és balkáni befolyását. Írása az Olcsó Könyvtár köteteként külön is megjelent.⁶

Az 1914/15. tanév második félévében egyetemi speciális kollégiuma (amely egy-egy tematikus egységet dolgozott fel félévenként, évenként) *A magyar honvédelem történeti fejlődése* volt.⁷

A magyar külpolitika történeti áttekintése

Marczali Henrik 1915. március 2-án *Külpolitikánk történeti alapon* címmel a Hadsegélyező Bizottság felkérésére csaknem ezer fős hallgatóságnak tartott előadást, amelynek főbb tételeit és tanulságát a Pesti Hírlap, a Budapesti Hírlap és a Pesti Napló olvasói másnap, illetve harmadnap olvashatták. A honfoglalástól 1848-ig ívelő magyar történeti áttekintés szerint a magyar politizáló és katonanemzet külpolitikája és hadserege a kereszténység felvételétől a török hódításig a keleti veszedelmektől védte önmagát és Európát. A török kiűzése után Mária Terézia alatt lett Magyarország külpolitikát befolyásoló tényező, mivel az uralkodónőnek szüksége volt a magyarokra birodalma megmentéséhez, és ő volt az első, aki számolt a pánszláv veszedelemmel. A tatárok és a törökök után ugyanis az orosz birodalom által irányított szlávság fenyegette a magyar nemzetet. Az orosz hódítás veszélyét Széchenyi István, Pulszky Ferenc és Wesselényi Miklós ismerte fel. Ők és követőik az Ausztriával való szövetség, a németekkel való együttműködés és a közművelődés elterjesztése révén Magyarországot Európa

² Marczali Henrik háborús írásait, hadi előadásait, az előadások háttérét, körülményeit, sajtóvisszhangját, a helyi politikára gyakorolt hatását és húszas évekbeli, vonatkozó írásait Turbucz Péter alapkutatásai tárták fel. Turbucz Péter: *Alexander Bernát és Marczali Henrik nézetei a nagy háborúról*. In: Dénes Iván Zoltán (szerk.): *Magyar–zsidó identitásminták*. Budapest, 2019. 165–225.; uő: *Marczali Henrik I. világháborúval kapcsolatos vidéki hadi beszédei háborús írásai és a sajtó tükrében (1914–1918)*. Per Aspera ad Astra, 6. évf. (2019) 2. sz. 30–51.; uő: *Marczali Henrik* Hogyan készült a nagy háború? című tanulmányának háttere. Előadás, 2021. Tanulmányomban kiindulásként építhettem kutatásaira és írásai adataira.

³ Marczali Henrik: *A világháború történeti megvilágításban*. Budapesti Szemle, 160. kötet (1914) 379–396. Vö. Angyal Dávid: *A világháború okai*. Budapesti Szemle, 160. kötet (1914) 343–378.

⁴ Marczali Henrik: *A hadsereg élelmezése az 1788–90-iki háborúban*. Századok, 49. évf. (1915) 1–2. sz. 1–33.

⁵ Marczali Henrik: *A tengeri háború és az amerikai Egyesült Államok*. Magyar Figyelő, 5. évf. (1915) 3. sz. 81–105.

⁶ Marczali Henrik: *Italicae Res*. Budapesti Szemle, 163. kötet (1915) 43. sz. 1–20.; uő: *Italicae Res*. Budapest, 1915. Marczali tanulmányához egy 1879-es katonai könyv címét vette át: Haymerle, Alois Ritter von: *Italicae Res*. Wien, 1879.

⁷ *Budapesti Tudományegyetem tanrendje 1914/15*. Budapest, 1914. 71.

keleti kulturális bástyájává építették ki a körülvevő szláv tömbbel szemben. A szabadságharcban a szlávok útját állta a magyar nemzeti törekvéseknek – szölt Marczali gondolatmenete.

Az újságok beszámolóí szerint az előadás nem a mesterelbeszélés tematikus összefoglalása volt, hanem a központi hatalmak és Magyarország, illetve az orosz birodalom és a szláv nemzetiségek szembeállítását helyezte történeti keretbe előzményekkel és példákkal. Ám az előadásról a napilapokban közreadott beszámolókat össze tudjuk vetni Marczali Henrik autentikus szövegével, amely a Magyar Figyelőben jelent meg. Ez a szöveg pedig nagy tudású történetíró kiváló retorikai teljesítménye. Kétségtelenül Németország és a Monarchia, Ausztria és Magyarország egymásra utaltságát hangsúlyozta és illusztrálta. Ezzel pedig szembeállította Franciaországot és Oroszországot, valamint (a lengyeleket kivéve) a szlávokat. Ahogy hajdanában a magyar a kereszténység bástyája volt a török ellen, úgy most a civilizáció, a kultúra és az alkotmányosság védelmezője az orosz barbárság ellenében.⁸ Számos fontos és termékeny értelmezést találunk az előadásban, így (többek között) a nemzeti, az alkotmányos és a vallásszabadságért folytatott szabadságharcokról, a magyar alkotmányos szabadság és a német egységtörekvések oroszellenes egymásra utaltságáról, valamint Theodor Körner, Jakob Philipp Fallmerayer, Karl Julius Weber és Karl Marx magyarokkal kapcsolatos nézeteiről.⁹ Ugyanakkor találunk számos határozottan aktualizáló és historizáló tézist is a magyar birodalom történelmi jogairól, a német–magyar érdekközösségről és Ferenc József megbékítő szerepéről.¹⁰

Marczali Henrik előadását erkölcsi példával, számonkéréssel és buzdítással zárta: „Mohinál az oligarchia, Mohácsnál a köznemesség tagadta meg a szolgálatot. Most pedig szívünk örömtől dobog, mikor látjuk, hogy paraszt és munkás mint ontja vérét lelkesen, büszkén, hazája oltalmában. [...] Vajon vezető osztályainknál olyan erős, olyan tette kész[te]jtő-e a kötelesség és felelősség tudata, mint a parasztnál a becsületérzés?”¹¹ A német nemzet nagysága: „teljes autoritás és erkölcs hadseregben és igazgatásban, teljes szabadság tudományban és gondolkodásban. A magyar géniusz pedig egyesítse a nemzetiség legteljesebb kifejtését az emberiség eszméjéért való buzgó küzdelemmel.”¹²

Az előadás kidolgozott, koherens, megformált változata (mint láthattuk) aktualizáló, historizáló tételket is magában foglalt, amelyek száma egyre nőtt, ahogy időben előre haladt, és az előadás a végén műfajváltásba torkolt, egyértelműen politikai propagandává, hadi beszéddé vált.

1915. november 13-án, 20-án és 27-én a Szabad Lyceum népszerű főiskolai kurzusa keretében a budapesti egyetem aulájában Lengyelország felosztása előtt és után címmel három részes előadássorozatot tartott. Mondanivalója lényegét november 28-án Miskolcon adta elő, arról a helyi lapok is beszámoltak. Míg a *Külpolitikánk történelmi alapon* joggal tekinthető historizáló politikai propagandának, addig a *Lengyelország felosztása előtt és után* sokkal inkább komoly tudományos előadás volt. Míg a márciusi előadás nagy sikert aratott,

⁸ Marczali Henrik: *Külpolitikánk történelmi alapon*. Magyar Figyelő, 5. évf. (1915) 1. sz. 401–413.

⁹ A magyar alkotmányos szabadság híveinek és a német alkotmányos egység képviselőinek egymásra utaltsága, valamint az orosz hódítás fenyegető veszedelme Hajnal István *Kossuth külpolitikája 1848-ban* címen a Kossuth-émlékkönyvbe írt tanulmányának alaptételei voltak. A tanulmány hét évvel később, nagyjából feleakkora terjedelemben *A Batthyány-kormány külpolitikája* címen jelent meg (Budapest, 1957., Budapest, 1987.).

¹⁰ Marczali: *Külpolitikánk történelmi alapon*, id. mű.

¹¹ Marczali: *Külpolitikánk történelmi alapon*, 412.

¹² Marczali: *Külpolitikánk történelmi alapon*, 413.

addig a novemberi prelegálás (legalábbis Miskolcon) inkább fanyalgást váltott ki, miszerint (mint Turbucz Péter idézte) Marczali Lengyelország viszontagságos történetét „olyan minden kétséget kizáró világosságba helyezve tárta a közönség elé, hogy egész figyelmes hallgatósága ma a lengyel kérdés alapos ösmerőjéül vallhatja magát”.¹³ A lengyel témájú sorozat és annak rövid változata tehát minden bizonnyal komoly, tudományos és egyúttal ismeretterjesztő előadás volt.

A Habsburg Birodalom és Magyarország kapcsolata Bécsből nézve

1915 novemberében *A Pragmatica Sanctio új megvilágításban* címmel a Budapesti Szemlében cáfolta Edmund Bernatzik *Neues über die pragmatische Sanktion* című, az Österreichische Zeitschrift für öffentliches Rechtben publikált, a dinasztia és Magyarország, az osztrák és a magyar viszony partneri jellegét, az összmonarchia és Magyarország egyenrangú helyzetét megkérdőjelező és elvető, a magyar különállást az összbirodalommal szemben separatista fikciónak minősítő írását. Azt, amelyben Bernatzik a Wenzel Lustkandl és Deák Ferenc között 1863–1865-ben lezajlott közjogi vita álláspontjai közül Lustkandlét elevenítette fel.¹⁴ Bernatzik 1915-ben közreadott állásfoglalása Lustkandl, Friedrich Tezner és Gustav Turba gondolatmenetét követte, míg Marczalié Deákét és Eötvösét.¹⁵ Ezt tehát olyan írásnak tekinthetjük, amely a szakcikk, a szakmai diskusszió és a közjogi publicisztika korabeli jellegzetességeihez viszonyítható.

Témája folytán ide tartozik (az időrendet felülírva) Marczali Henrik két évvel későbbi írása (szintén a Magyar Figyelőben), amelyben Ivan von Zolger *Der Hofstaat des Hauses Österreich* című könyvét ismertette és szakszerűen, tárgyszerűen kiegészítette. Kiindulásként nyilvánvalóvá tette, hogy az osztrák történeti irodalom az összállam eszméje, a központi kormányzat, a közigazgatás, a pénzügy, az udvari hatóságok, az udvari és a magyar kamara közötti viszony történetének feldolgozásával, a *Pragmatica Sanctio* okiratainak és adatainak kiadásával, a kiegészítés magyarozatával komoly munkát végzett. Herman Ignaz Bidermann, Karl Beidtel, Thomas Fellner és Heinrich Kretschmayr, Adolf Beer, Ferdinand Menčík, Theodor Meyer és Gustav Turba művei centralisztikus, osztrák, a dualizmust és Magyarország függetlenségét minden oldalról támadó irányzatúak, ám feltárták és feldolgozták a birodalmi igazgatás anyagát, és ez maradandó. Eközben Magyarországon a történetírást – jegyzi meg – manapság genealógiai és címertani értekezések uralják, a kútfőkritika megszűnt, s a magyar alkotmányfejlődés anyagát egyedül Károlyi Árpád adja ki az Országgyűlési Emlékekben. Marczali a továbbiakban Zolger könyvét ismerteti és egészíti ki az udvari élet frank és német alapjaitól I. Miksa udvarán át a 'status' szó udvarral szinonim jelentésén keresztül a vándorló udvartartástól az állandó udvartartásig, a kormány és az udvar egybekapcsoltságától a

¹³ Turbucz: *Marczali Henrik I. világháborúval kapcsolatos*, 37.

¹⁴ Bernatzik, Edmund: *Neues über die Pragmatische Sanktion*. Österreichische Zeitschrift für öffentliches Recht, Bd. 2 (1915/1916). 125–204.

¹⁵ Lustkandl, Wenzel: *Das ungarisch-österreichische Staatsrecht. Zur Lösung der Verfassungsfrage*. Wien, 1863.; Deák Ferenc: *Adalék a magyar közjoghoz. Észrevételek Lustkandl Venczel ily című munkájára: „Das ungarische-österreichische Staatsrecht.”* A magyar közjog történelmének szempontjából. A Budapesti Szemle 1865. 1. füzetéből. Pest, 1865.; Tezner, Friedrich: *Der österreichische Kaisertitel, das ungarische Staatsrecht und die ungarische Publizistik*. Wien, 1899.; uő: *Die Wandlungen der österreichisch-ungarischen Rechtsidee: Ihre Inhalt und ihre politische Notwendigkeit*. Wien, 1905.; Turba, Gustav: *Geschichte des Thronfolgerechtes in allen Habsburgischen Ländern bis zur pragmatische Sanktion Kaiser Karls VI., 1156 bis 1732*. Wien–Leipzig, 1903.; uő: *Die pragmatische Sanktion mit besonderer Rücksicht auf die Länder der Stefanskronen. Neues zur Entstehung und Interpretation 1703–1744*. Wien, 1906.

spanyol ceremónián keresztül, az állami és udvari szolgálat fokozatos elválasztásán át az udvari tisztségviselők feladataig, az udvar funkciójáig, a magánvagyon és az állami vagyon szétválasztásáig, az egy vagy két udvartartás kérdéséig. Azt a tételt, hogy az udvar állam az államban, vitatja, s az udvar dualizmushoz való viszonyával és az udvar autonómiájának értelmezésével kapcsolatos eltérő értelmezését fejt ki: „Két lehetőség előtt állunk. Vagy a lehető paritás, úgy, hogy a magyar érdekek kellő képviselőre találjanak a közös udvarban, – vagy kettéválás. Törvénykönyvünk úgyis csak az udvartartást ismeri, a »Hofstaat«-ot nem. Egy udvarral pedig lehetséges két udvartartás is. A jövő titka és a fejedelem akaratától is függő, melyik úton megy végbe a fejlődés. Ez a fejlődés egyike a Magyarország és Ausztria közötti jó viszony előfeltételeinek. Ez a jó viszony pedig kell, hogy éppúgy szívén fekdjék az uralkodóháznak, mint ennekötte négyszáz évvel.”¹⁶ A záróbekezdést leszámítva Marczali Henrik írása tárgy szerű, tárgyilagos és korrekt.

Egy népi hős mondája

1915. december 6-án felolvasást tartott a Magyar Tudományos Akadémián *A Botond-monda történeti kapcsolatai* címmel, amelyet az Akadémiai Értesítőben, majd németül a Pester Lloydban adott közre. Az előadás jellege tudományos. Marczali Henrik összehasonlító forráskritikai elemzéssel sorra vette a magyar hősi monda elemeit, előfordulásukat a különböző krónikákban: az Aranykaput, áttörését, a győztes párviadalt, az ostromló sereg visszavonulását követő pusztítást, a párviadal birkózássá alakítását, Botond nevét és azt, hogy a legkisebb magyarnak nevezték. A monda motívumainak filológiai, forráskritikai, műfaji és lélektani motívumelemzése után arra a következtetésre jutott, hogy a szimbólumok a műfaj közös sajátosságai, hőse viszont az első népi hősosz a magyar mondák világában: „Igazi történeti mondával állunk itt szemben. Történet, mert biztos tények szolgáltatják alapját; monda, mert a népies képzelet kedvére színezi ki hősenek szavait és tetteit. Megvan benne az egyénítés és az általánosító szimbolizmus egyaránt. Szimbólum az Aranykapu és áttörése, szimbólum már a trójai háború, Dávid és Góliát, a Horatiusok és Curiatiusok harcai óta az egymással küzdő nemzetek elsőse fölöött döntő párviadal is. Megmarad tehát egyéninek Botond neve.”¹⁷

Mit jelent az elszigetelt hős család, vagyon, előd és utód nélkül? Másutt az uralkodó a nemzeti dicsőség megszemélyesítője, Botond a magyar nép testi erejének és ügyességének megtestesítője, „hadra termett, bajtól, veszélytől vissza nem riadó, a nemzet dicsőségét, becsületét bárki ellen fenntartó, nagy tetteiért elismerést nem nyelő, de nem is váró [...] legkisebb magyar.”¹⁸

¹⁶ Marczali Henrik: *Az ausztriai ház udvara* (Der Hofstaat des Hauses Österreich von Dr. Ignaz von Volger. Wien–Leipzig, 1917. 422.) Magyar Figyelő, 7. évf. (1917) 4. sz. 300–312. (Idézet: 312.) Vö. Szekfű Gyula: *Az osztrák központi kormányzatok történetének irodalma*. Történeti Szemle, 1. évf. (1912) 1. sz. 185–219.; uő: *Die ungarische Geschichtsforschung und die Wiener Archive*. Historische Blätter, 1. Bd. (1921) 158–162; uő: *A Házi, Udvari és Állami Levéltár Bécsben*. Levéltári Közlemények, 2. évf. (1924) 1–4. sz. 18–54.; Ember Győző: *Szekfű Gyula 1918-ban írt cikke a bécsi levéltárakról*. Levéltári Közlemények, 50. évf. (1979) 2. sz. 311–323.; Rész Imre (szerk.): *A Monarchia levéltári öröksége. A badeni egyezmény létrejötté (1918–1926)*. Budapest, 2008.

¹⁷ Marczali Henrik: *A Botond-monda történeti kapcsolatai*. Akadémiai Értesítő, 27. évf. (1916). 90–100., idézet: 99–100.; Pester Lloyd, December 7. 1915. 2–4. Vö. Marót Károly: *Homeros „a legrégibb és legjobb”*. Budapest, 1948.; uő: *A népköltészet elmélete és magyar problémái*. Klny, Budapest, 1949.; uő: *Az eposz helye a hősi epikában*. Budapest, 1964.; Butler, Hubert: *Ten Thousand Saints. A Study in Irish & European Origins*. Kilkenny, 1972.

¹⁸ Marczali: *A Botond-monda történeti kapcsolatai*, 100.

Hadd tegyem hozzá Marczali Henrik mondaértelmezéséhez egy bő évtizeddel fiatalabb kortársának önfeláldozás-interpretációját. Nem tudom, a történetíró olvasta-e a Nyugatnak azt a füzetét, amelyben egy évvel korábban megjelent Ady Endre *A mesebeli János* című verse. Ebben ugyanis Ady épp a népi heroizmust fosztotta meg attól a dicsfénytől, hogy az önfeláldozás nemes célt szolgál. Nem, a hőst becsapták, és emiatt ő is becsapja magát.

Bajban van a messze város,
Gyürkőzni kell a Halállal:
Gyürkőzz, János, rohanj, János.
Királyfiak s nagy leventék,
Ha palástjukat ott-hagyták:
Rohanj, ha rongy is a mentéd.

Mesebeli király-lyánnyal
Hogyha akarsz találkozni:
Hadakozzál a Sárkánnyal.
[...]

A király-lyány: mese, János,
De nincs élőbb a mesénél
S mese ellen minden káros.
Bajban van a messze város,
Gyürkőzni kell a Halállal:
Gyürkőzz, János, rohanj, János.”¹⁹

Marczali Henrik 1916. január 19-én előadást tartott a *Kelet társadalmáról* az Uránia Tudományos Színházban, február 11-én pedig az Országos Pedagógiai Könyvtár és Tanszermúzeumban *A világháború hatása a földrajz és történet oktatására* címmel egy másikat, amelyet a Budapesti Szemleiben publikált. Írását Teleki Pál üdvözölte a földrajztudósok nevében a Századok következő füzetében.²⁰

1916 májusában meghalt Görgei (Görgey) Artúr honvéd altábornagy. Emlékének Marczali Henrik több írást is szentelt.²¹

Románia hadba lépése

A Huszadik Század 1912. évi kötetében találjuk Ady Endre *S ha Erdélyt elveszik?* című cikket. Ebből idézem az alábbi kérdést: „Beszéljünk-e a Romániába olvasztandó magyarságról,

¹⁹ Ady Endre: *A mesebeli János*. <http://epa.oszk.hu/00000/00022/00164/05307.htm> (Utolsó letöltés: 2021. október 10.)

²⁰ Marczali Henrik: *Cultur-politikánkhoz. (A világháború hatása a földrajz és történet oktatására.)* Budapesti Szemle, 166. kötet (1916) 229–247.; Gróf Teleki Pál: *Marczali Henrik kultúrpolitikai gondolataihoz*. Századok, 50. évf. (1916) 7–8. sz. 551–552. Vö. Marczali Henrik: *Kis-Ázsia jövőjéről*. Magyar Figyelő, 4. évf. (1914) 1. sz. 85–86.

²¹ Marczali Henrik: *Görgei Arthur. 1818–1916*. Budapesti Szemle, 166. kötet (1916) 321–324.; uő: *Arthur Görgei*. Pester Lloyd, Juni 2, 1916. 2–7.; uő: *Arthur Görgeys Jugend*. Pester Lloyd, Juli 4, 1916. 1–4.

melynek, ha lehet, rosszabb, embertelenebb s főképpen otthontalanabb sorsa volna a mai erdélyi románokénál?”²²

Románia 1916. augusztus 27-én hadat üzent a Monarchiának és betört Erdélybe, amit Marczali a *Jogtudományi Közlönyben* 1916. szeptember 17-én, majd három hét múlva az Erzsébet Népakadémia keretében a Gólyavárban tartott előadásában (a civilizálatlanok civilizáltak elleni) rablóhadjáratnak minősített.²³ Értelmezése hallgatólagos tudásként az Avram Iancu, Petru Dobra és Axente Sever által vezérelt román felkelők zalatnai, nagyenyedi, hari, nagylaki, borosbenedeki és járai, 1848 őszén és 1849 telén végrehajtott mérszárlásai, tömeggyilkosságai Erdélyben nagyon is eleven kollektív emlékére épült. Ezek előzményeként idézte fel Mihai Viteazul 1599–1600-as erdélyi rablóhadjáratát és zsarnokságát.²⁴

August von Mackensen tábornagy hadserege ugyan hamarosan kiverte a román katonaságot, de nem egészen három évvel később, 1919 nyarán és őszén, Erdély román megszállása után a román hadsereg az Antant hozzájárulásával elfoglalhatta a Tiszántúlt és megszállhatta Budapestet. Az 1848–1849-es és az 1916-os emlékek egyaránt szerepet játszhattak abban, hogy Marczali Henrik egykori tanítványait, az aktív tiszteket 1919 tavaszán (és talán kora nyarán is) a cseh és a román megszálló csapatokkal szemben a haza védelmére buzdította. S minthogy a magyar hadsereg éppen a Tanácsköztársaságé volt, annak a soraiban.²⁵

Marczali Henrik 1916 végén Ferenc József halála alkalmából több írásban is nagy tisztelettel, eszményítő hódolattal emlékezett meg az elhunyt uralkodóról.²⁶

A háború feldolgozása mint történetírói program

Marczali Henrik a Turánban 1917-ben két írást is közölt.²⁷ Az egyik, *A jövő történetírás feladata* (amely – Turbucz Pétertől tudjuk – 1917. január 19-én az Iparművészeti Múzeum Műbarátok Körében hangzott el) a háború tudományos feldolgozásának feltételeivel, céljaival és hozadékaival foglalkozott, a másik, *A magyar őstörténet forrásainak historiográfiájában*

²² Ady Endre: *S ha Erdélyt elveszik?* Huszadik Század, 13. évf. (1912) 2. sz. 737–738. Vö. Németh László: *Magyarok Romániában. Útirajz.* Tanú, 3. évf. (1935) 3–4. sz. 113–182. Bibó István: *Erdély társadalmi közszelleméről.* (1940). In: Dénes Iván Zoltán (szerk.): Bibó István összegyűjtött írásai 2. Demokratikus közösségi értékelési és magatartásminták. Budapest, 2018. 40–43.; Lásd: Trencsényi Balázs: *A nép lelke. Nemzetkarakterológiai viták Kelet-Európában.* Budapest, 2011. 86–297., 298–465., 660–712.

²³ Marczali Henrik: *Románia.* Budapesti Szemle, 168. kötet (1916) 161–175., 354–383.; uő: *Románia hadüzenete.* Jogtudományi Közlöny, 51. évf. (1916) 38. sz. 325–327.; uő: *Az első román hódítás Erdélyben.* Budapesti Hírlap, 1916. október 10. 10.; uő: *Az első román hódítás Erdélyben.* Az Ujság, 1916. október 13. 3–6.

²⁴ Lásd az előző lábjegyzetet.

²⁵ Vö. Dénes Iván Zoltán: *Értelmiségi minták.* Budapest, 2019. 120–160., különösen 122–125., 128–130., 133–134.

²⁶ Marczali Henrik: *Franz Josef I. König von Ungarn.* Pester Lloyd (Morgenblatt), November 22, 1916. 3–6.; uő: *Die Gesetze über die Thronfolge.* Pester Lloyd (Abendblatt), November 22, 1916. 2–3.; uő: *I. Ferenc József és a vallások békéje.* Egyenlőség, 1916. november 25. 2.; uő: *Mikor Ferenc Józsefet királlyá koronázták.* Az Ujság, 1916. november 26. 3–5.; uő: *I. Ferenc József.* Vasárnapi Ujság, 1916. november 26. 758.; uő: *I. Ferenc József.* Uránia, 17. évf. (1916) 12. sz. 338.

²⁷ A *Turán* a Magyar Keleti Kultúrközpont Turáni Társaság értesítője, amelynek szerkesztője Vikár Béla volt, munkatársai között pedig megtaláljuk Bánffy Miklós, Cholnoky Jenő, Csánki Dezső, Goldziher Ignác, Gombocz Zoltán, Hegedüs Lóránt, Lóczy Lajos, Márki Sándor, Németh Gyula, Nopcsa Ferenc, Pekár Gyula, Pröhle Vilmos, Sebestyén Gyula, Szinyei József, Teleki Pál és Zempléni Árpád nevét. Vö. Ablonczy Balázs: *Keletre, magyar! A magyar turanizmus története.* Budapest, 2016.

pedig számot vetett a magyarok eredetére vonatkozó nyelvészeti, antropológiai, régészeti és történeti kutatások újabb eredményeivel, forrásaik jellegével, forrásértékével, elemzésük tanulságaival. Mindkét írás kapcsolódott a háborús helyzethez. Az egyik a témájával, a másik pedig aktualizáló bevezetésével és befejezésével. Ennek ellenére, úgy látom, mindkettőben nemcsak fellelhetjük, hanem meghatározónak érezhetjük a történetíró tárgyilagosságra törekvését – ám eltérő összefüggésben, különböző módon és mértékben.

A jövő történetírás feladata gondolatmenete mintha az *Egyetemes és nemzeti történelem* (az akadémiai székfoglaló) és a *Nagy képes világtörténet* előszavának elméleti kérdéseit és előfeltevéseit fogalmazná újra annak kapcsán, hogy Marczali Henrik most arra kereste a választ, hogy mit és hogyan kell megismernünk a világháborúról. Arra is választ adott, hogy kinek a számára. A nyugati eszmék és intézmények átvétele, a nemzeti sajátosság/individualitás és a nagy egyéniségek triászából most a nemzeti individualitás kapott nagyobb szerepet, de az írás végén rálelünk a nagy egyéniség szerepére is. A politikusra, aki a helyes döntéseket meg kell hogy hozza, ha arra méltó, és a történetíróéra, aki a helyes döntés előkészítését kell hogy megalapozza diagnózist felállító helyzetképével – ami a győzelem okaira és feltételeire vonatkozó kérdésre adandó válasz. A győzelem pedig nem akárkié, hanem a magyar nemzeté. Azé, amelynek további fejlődését, nagyságát a háború megnyerése alapozza meg.

A jelenből kell kiindulnunk, hiszen azt ismerjük, a lényegest és nem a mellékest kell megismernünk, módszeresen kell eljárunk. Először az egyes adatokat és eseményeket kell sorba állítani, majd meg kell érteni őket, tehát meg kell állapítani összefüggésüket és jelentőségüket az egészre nézve, végül pedig el kell mondani a megismert és megértett anyagot.

A tudás megszerzéséhez a magán-, a fél- és a teljesen hivatalos értesítéseket kritikával kell fogadni. A teljes igazságot már csak a méretek miatt sem tudhatjuk ugyan meg, de törekedni kell a lényeg megismerésére a háború előkészületeiről, a két nagy szövetség tagjainak érintkezéséről egymás között, az ellenféllel és a semlegesekkel, a hadba szállásról, a hadmozdulatokról, a győzelem és a vereség okairól, a diplomácia folyamatos működéséről, Törökország és Bulgária, Olaszország és Románia hadba lépéséről, a semlegesek egymással és a hadakozó felekkel folytatott tárgyalásairól. Tudni kell az itthoni eseményeket a parlamenti és ünnepi összejövetelektől a nem cenzúrázott népi hangulaton át a bakanótáig, a terméstől az áron át a hadigépezetet működtető milliiónknál a férfiak kötelességtudását, a nők szívjóóságát, az ifjak lelkesedését, az öregek önmegtartózkodó lemondását magában foglaló minden napjaiig és a háborús irodalomig. Nem vagyunk mindentudók, és ne erre, hanem arra törekedjünk, hogy nagy és fontos dolgokban kerüljünk el a tévedést, és ne ismételjünk meg azt, amit már mások elvégeztek.

A megértéshez szükséges, hogy tudjuk: az egyes adat a maga jelentőségét más adatokhoz való kapcsolatában nyeri el. Az adatok, események, gondolatok kapcsolatba hozása, a kombináció a történetírás művészete. Nem vagyunk tévedhetetlenek, de kellő kritikával eredményhez, az ok-okozati kapcsolatok felismeréséhez juthatunk. Ebben a témában, a világháborúval kapcsolatban a politikai és közgazdasági műveltségen túl a történetíró számára matematikai és technológiai jártasság is szükséges. Ehhez a háborúhoz a 18. századi angol-francia háborúkat és a Napóleon elleni háborúkat lehet hasonlítani. Ám a mostani az első olyan háború, amely az egész emberiséget minden vonatkozásban érinti.

Milyen eredményekhez vezet a háborúra vonatkozó történeti igazság? Az eseményekkel, a tényekkel kapcsolatban a szolgálai utánzás elkerülésére s a jövő körvonalainak meglátására. Amennyiben a történetíró nem kever személyes és pártszempontokat gondolkodásába, és elfogulatlanságra törekszik. Nemzetközi kérdésekben az emberiség, nemzetiekben a nemzet egészének érdeke az egyes jelenségek értékének és jelentőségének a mércéje. A politikus a

pillanatnyi állapotokra figyel, a történetíró hosszú távban gondolkodik. „Nemcsak a bőrt adjuk, melyből a politikus a csizmát varrja [...] adjuk a láb méreteit is, adjuk egészséges vagy beteg részeinek ismertetését. A politikus dolga: se szűkre, se túl bőre nem szabni azt a nevezetes csizmát. A bojtról és sűjtásról gondoskodjanak mások. Azon alapok közt pedig, melyeken az államok nagysága s boldogsága felépülhet, a jó nevelést és mint annak tényezőjét az erkölcsöt helyezném első sorba. [...] Erkölcs és politika nem szokott egy úton járni. [...] a történelmi-politikai bűn másnemű, mint a magánéleté: mások a méretek, szörnyebbek a következtetések. [...] Azt az államférfiút [...], aki belátás híján – mert a polgári becsületességet magától értetődőnek és nem érdemnek tartom a politikában is – katasztrófába viszi hazáját; azt, ki elmulasztja a kedvező alkalmat annak biztosítására; azt, ki elnyomja a műveltséget és szárnyát szegi a tehetségnek: azt, bárminő pártú legyen is, átoknak tartom és ítélem, nemcsak nemzetére, hanem az emberiségre nézve is. [...] A historikus, ha van államférfiű, ki eszméit végre is hajtja, azt mondhatja, mint Themistokles: énekelni és citerázni nem tudok, de értem azt a mesterséget, hogyan lehet egy államot nagyvá és dicsővé tenni. Tegyük ezt Magyarországgal, és minő dicshimnusszá válik majd a történelem komor szózata is.”²⁸

A kreatív és invenciózus gondolatmenet – mint láthattuk – szakmai és erkölcsi önmeghatározásba torkolt, ami a diagnosztika történetírónak a politikus számára adott tanácsával és a politikus (remélt és óhajtott) terapeutikus döntésével és annak jövőbeli történetírói megörökítésével zárult. Azzal, ami (tegyük hozzá) régóta, de legalábbis Platón dialógusai közül *Az állam és a Törvények*, valamint levelei közül a *VII. levél* és Xenophón *Hieron, avagy a zsarnokságról*-ja óta a filozófus nagy feladata (és kudarcának az oka) volt.²⁹ Minthogy Marczali Henrik a győzelemre számított, de 1918-tól a vereséggel és következményeivel, a felfordulásokkal, a Monarchia és a történelmi Magyarország felbomlásával és felosztásával került szembe, mindez feltehetően mind érzelmileg, mind szellemileg felkészületlenül érte.

²⁸ Marczali Henrik: *A jövő történetírás feladata*. Turán, 2. évf. (1917) 3. sz. 121–132. Idézet: 129–131. Marczali Henrik írását Fogarasi Béla szemlélte a *Történelmi Szemle*ben. „A világháború történettudományi feldolgozásával kapcsolatos módszertani problémák megvitatása. A mai eseményeknek is csak az lehet a legfőbb normája, ami az eddigi történetírásnak: »az igaz megtudása«. De számos adatra vonatkozólag az igazságot nem tudhatjuk meg: kvantitatív teljességre nem törekedhetünk többé. A historikusnak le kell mondania arról is, hogy minden téren, pl. a mai háború technikai kérdéseiben teljes szakismerettel bírjon. Itt pontos határokat nem lehet megszabni, ezt a tapintat döntheti csak el. De ha eképpen a történetíró munkájában nem érheti el a teljességet, azért nem kell lemondania a lényeges megragadásáról, s ha ezt meglátja, munkájának értéke biztos, még gyakorlati szempontból is. De hogy gyakorlatilag valóban hasznosat nyújthasson, ahhoz látszólagos paradoxissal el kell fordulnia a gyakorlat szempontjaitól: ezt jelenti az elfogulatlanság elve. A történetíró nem politikus. Viszont a politikus számára a történetírás az, ami az orvosi gyakorlat számára a diagnózis. A történetírás nem annyira a politikában, mint inkább az erkölcsi alapelvekben gyökerezik: de nem szabad kicsinyes erkölcsbíráskodássá átalakulnia, az eseményeket immanens mértékkel kell mérnie.” Fogarasi Béla: *Folyóiratok és könyvek. Elmélet*. Történelmi Szemle, 7. évf. (1918) 1–2. sz. 133. Fogarasi Béla (1891–1959) bölcsészdoktor, felső kereskedelmi iskolai tanár, a Vasárnapi Kör, a Szellemi Tudományok Szabad Iskolája egyik alapítója, a Társadalomtudományi Társaság tagja, aki *Konzervatív és progresszív idealizmus* címmel vitaindítót tartott a Társadalomtudományi Társaságban. A KMP tagja lett, majd a Tanácsköztársaság közoktatásügyi népbiztosságának felsőoktatásért felelős tiszviselője, Bécsbe, majd Berlinbe, végül Moszkvába emigrált. 1945 után a *Társadalmi Szemle* főszerkesztője, a Közgazdaságtudományi Egyetem rektora, az MTA tagja, az MTA Filozófiai Intézete alapító igazgatója.

²⁹ Platón: *Az állam*. Ford. Steiger Kornél. Budapest, 2018.; uő: *Törvények*. Ford. Bolonyai Gábor – Kövendi Dénes – Németh György. Budapest, 2013.; uő: *Levelek*. Ford. Mészáros Tamás. Budapest, 2007.; Xenophón: *Hieron, avagy a zsarnokságról*. Ford. jegyz., kísérő tanulmány: Gelenczey-Mihály Alirán. Budapest, 2012.

Ez az írása műfaját tekintve helyzetértelmezés, program, kutatói tapasztalatátadás és alkalmazás, történetírói szakmai és erkölcsi hitvallás egyszerre és mindezek keveréke. A nagy háború alkalmából, a háborús győzelem reményében újragondolta és átértelmezte azokat az elméleti, metahistóriai előfeltevéseket és kérdéseket, amelyeket az *Egyetemes és magyar történelemben* és a *Nagy képes világtörténet* előszavában már felvetett, és azokra ott válaszokat is adott. Mindez saját szerepének és önmagáról alkotott képének a módosításához is elvezette. A tárgyilagos, elfogulatlan, részrehajlás és harag nélküli történetírás követelménye a felkészültségen és a kombinációs készségen túl ugyanis most a pártoktól való függetlenségre és a távlati gondolkodásra szűkölt. Habár a nemzeti elkötelezettség elvileg a háborús szövetségi rendszerek felettinek tűnt, de nyilvánvaló, hogy semmilyen összefüggésben sem volt az. A nacionalizmus jelentései közül (a patriotizmus, a nemzetépítés programja, a nemzetépítési program megvalósítása, agresszív nacionalizmus) láthatóan a nemzetépítési program megvalósításával azonosult. Írásának számos tapasztalati igazsága és szemléleti megfontolása birodalomépítő értelmiségi elhivatottságba, önmeghatározásba illeszkedett. Olyanba, amelyet egy másik, szintén a *Turánban* megjelent írásában is megtalálunk.³⁰ Mint látni fogjuk azonban, a másik írás eltérő műfajú, ahogy tárgya és tárgyalásmódja is más. Nem program, nem is hitvallás. Bár a kezdete és a vége egyáltalán nem tanulmányba való, ennek ellenére az írás egésze tanulmány.³¹

A magyar őstörténet forrásainak újabb értelmezései

„A világháborúban mindnyájunknak, akik itthon rekedtünk, egy a kötelességünk: megfeszített munkával, verítékünk hullásával azon célokért küzdenünk, amelyekért fiaink és testvéreink megfeszített munkával, vérük hullásával küzdenek. Nem dicsőségért vagy haszonért küzdenek ők, hanem igazságért. Nekünk is az igazság a célunk, amelyet a történet mezején keresünk és igyekszünk megtalálni.”³² A folytatás viszont már akár békeidőben is születhetett volna: „Aki a történetben csak események sorozatát látja, vagy alkalmat egyes személyiségek érvényesülésére, nincs tisztában lényegével. A történelem a nemzet lelkiismerete, öntudata, a multnak a jelenen át a jövővel összekötése, annyi fejlődési fokon át fenntartott azonosága. De csak az igaz történet. Ezért az igazságtól semminő más okért eltérnünk nem szabad. Az igazság magában foglalja a kegyeletet is. Mert lehet-e nagyobb kegyeletlenség annál, föltenni, hogy nemzetünk nem bírja el az igazságot? Lehet-e nagyobb kegyeletlenség, mint az a föltevés, hogy nagy embereink emléke szenved az igaznak világítása alatt? Még egy más fontos szempont is reánk parancsolja a legszigorúbb tartózkodást minden átmítástól és önámítástól. A tudomány éppoly levéssé ismer úrt, mint a természet; és ha magunk nem dolgozzuk fel tudományosan történetünket, mások fogják azt tenni, kellő megértés nélkül. Mulasztásunk vagy gyöngeségünk e téren szellemi függetlenségünk kockázatásával jár. A történeti igazság kikutatása sohasem könnyű. Legnehezebb azonban akkor, ha az eredetkről van szó. Alig van vonzóbb, mint meglesni egy nemzet első lépéseit, amidőn a történet színpadára lép, körülményeit, amelyek e lépéseket vezetik. De minő nehézségekkel találkozunk, minő veszélyekkel kell megküzdenünk, míg eredményhez jutunk! A nehézség főképp a források hézagosságában, fogyatékoságában mutatkozik: a veszély az eddig elterjedt téve-

³⁰ A nacionalizmus különböző jelentésárnyalatait Bibó Istvántól vettem át: Dénes Iván Zoltán (szerk.): *Bibó István összegyűjtött írásai 3. Az önrendelkezés legitimitása*. Budapest, 2020. 588–609.

³¹ Marczali Henrik: *A magyar őstörténet forrásainak historiográfiája*. Turán, 2. évf. (1917) 6–7. sz. 257–267.

³² Marczali: *A magyar őstörténet forrásainak historiográfiája*, 257.

désekben és előítéletekben. Az előítéletek többnyire a nemzetek azon természetes törekvéséből származnak, hogy az ősök lehető legdicsőbb sorát biztosítsák maguknak. Az eljárás ugyanaz, mint amikor a nagy családok Ádámgig, vagy legalábbis Noéig viszik fel származásuk rendjét.”³³

„Nagy válságok előtt, érezve elszakadott, testvértelen voltát, a magyar keletre nézett, kereste testvéreit, rokonait.” Julianus közvetlenül a tatárjárás előtt ért haza. „A mohácsi vész előtt, Mátyás korában a nagy király érintkezést keresett a keleti magyarokkal, akiknek létéről egy veronai ember hozott tudósítást II. Pius pápának, Aeneas Silviusnak. Ezt az érintkezést azonban megakadályozta III. Iván orosz cár. Az 1848 előtti utazók: Kőrösi Csoma Sándor, Reguly Antal és mások szintén a testvéreket keresték. Most nem keressük, megtaláltuk őket. Nem a nyelv köt össze törökkel és bolgárral, hiszen egyik sem érti a másikat; nem a vallás, hisz mindegyik más hitet követ; nem is a vár, hiszen az századokon át a legborzasztóbb harcokat és pusztításokat nem akadályozta meg közöttük, hanem az érdekek közössége. Ennek az érdekközösségnek fenntartása és ápolása jövőnk egyik nevezetes feladata.”³⁴

A tanulmányt szerzője a háborús szolidaritás és a nemzetnek a múlt, a jelen és a jövő nemzedékeit összefűző identitásközössége tételeivel indítja, az eredetkutatás nehézségeinek a felsorolásával folytatja, és a magyar, török, bolgár érdekközösség tételével zárja. A kezdő és a záró tétel alapján könnyen arra következtethetnénk, hogy háborús propagandával van dolgunk. Ám az aktualizáló bevezetés és befejezés között olyan szaktanulmányt olvashatunk, amelyben Marczali Henrik számba vette és megcáfolta a magyar őstörténet téveszméit: a szittyá eredetét, azt, mintha a nyelv önmagában kellő alapot adna az eredet megválaszolására, a faj fogalmának félreértését. Ennek során tételesen cáfolta Josef Marquart német orientalista történész számos tézisének.³⁵ Nemcsak a magyarok voltak szittyák, hanem a bolgárok, a törökök, a gótok és a vandálok. Szkítia ugyanis nem nép vagy faj neve, hanem vidéké, amely a mai Dél-Oroszország és ázsiai környezetét jelöli egészen az Aral tóig. A nyelv fontos történelmi emlék ugyan, de önmagában nem szolgáltat elég alapot egy nemzet eredetének megállapításához. A nyelvváltoztatás igen gyakori volt, a hódító népek rendszerint átvették alávetettjeik nyelvét. Néhány szóból vagy névből nem érdemes messzemenő következtetéseket levonni. Marquart szerint a keletre, Perzsia felé vonult magyarok „*sabartoi asphaloi*” neve alsó fekete magyarokat jelent. Ez Marczali szerint tévedés, hiszen az alsó ’alsó szinten élő’-t, alföldit jelent, míg a felső hegyvidékit, s a Marquart-féle értelmezésben a népnév alföldit jelöl, holott hegyvidékiek voltak. A fajok éppúgy keveredtek, mint a nyelvek, ezért az antropológia, a nyelvészethez hasonlóan, egyedüli bíróként nem dönthet el történelmi kérdéseket. Nyelvészet és antropológia kritikátlan összekapcsolására ugyancsak Marquart mutat félrefordítást és antropológiai képtelenséget eredményező példát. A magyarok vándorlási irányának rekonstruálása végett Marczali sorra veszi a bizánci forrásokat, miközben kimutatja Marquart félreértéseit, amelyek oda vezették, miszerint a magyar nem lehetett török, Marczali kimutatja a vándorlás útvonaltát az Uraltól Pannóniáig. A magyar források nem a honfoglalás előtti korról szólnak, hanem arra vetítették saját koruk viszonyait. A honfoglalás előtti időszakról ezért sem találunk átvételeket az államalapítás utáni latin irodalom átvételei között. Azok ugyanis a Bibliából, a krónikákból, a Nibelung énekből származtak. Csak egy részük

³³ Marczali: *A magyar őstörténet forrásainak historiográfiája*, 257–258.

³⁴ Marczali: *A magyar őstörténet forrásainak historiográfiája*, 264, 265. Vö. Ablonczy: *Keletre, magyar!.*, id. mű.

³⁵ Marquart, Josef: *Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge: ethnologische und historisch-topographische Studien zur Geschichte des 9. und 10. Jahrhunderts (ca. 840–940)*. Leipzig, 1903. <https://archive.org/details/osteuropeischeuoomarkuoft> (letöltés: 2021. okt. 10.)

volt, amely nem idegen eredetű, a Csaba monda. Ennek az etimológiája viszont Marczali értelmezésében azonos a Kalevala csodalmával, a finn Szampóval, azzal a kincessel, ami minden vágyódás tárgya. A fény és a pompa szeretete, a vitézség, amelyet a magyarok sajátosságaként írt le Bölcsek Leó, Marczali szerint minden pusztai népre jellemző volt.

Ez az írás (látjuk) nem háborús propagandairat, nem is az eredetmítoszok újabb változata, hanem a legelejét és a befejezését leszámítva Marczali Henrik korábbi östörténeti kritikái, interdiszciplináris munkásságának folytatása, tárgyilagosságra törekvő tudományos tanulmány.

A februári orosz forradalom

1917. március 7-én (az ortodox egyház által használt Julianus-naptár szerint február 23-án) Péterváron általános sztrájk és tüntetéssorozat kezdődött. Március 15-én II. Miklós lemondott trónjáról, és átadta a hatalmat Lvov hercegnek. Ideiglenes, többpártrendszerű kormány alakult. Az, hogy Oroszország részt vesz a világháborúban vagy sem, erőteljesen foglalkoztatta a közvéleményt Magyarországon. A Pesti Napló március 16-án adott hírt a cári uralom bukásáról.³⁶ Marczali Henrik az eseményről és a várható fejleményekről hat nap múlva nyilatkozott a lapnak, hogy mi idézte elő a forradalmat, s hogy szerinte ki fog győzni egy esetleges polgárháborúban, hogy mekkora esélye van annak, hogy Oroszország köztársaság legyen, és hogy kell-e számolni Oroszországgal mint háborús ellenféllel a továbbiakban. A cár lemondatását véleménye szerint Anglia idézte elő azért, hogy a központi hatalmakkal különbékére hajló dinasztíát és kormányt megbuktassa. A forradalom vezetője Pavel Miljukov, aki egy esetleges polgárháború valószínű győztese lehet. A köztársaság Oroszországban fikció. Az ország viszont egyáltalán nem harc képtelen, hanem továbbra is félelmetes ellenfél. „Oroszország viszonyainak a többi államhoz való megállapítása nem a dumától (a csonka dumától), fog függni, még kevésbé a népgyűlésektől, hanem attól, aki a fegyvert kezében tartja.”³⁷

1917. szeptember 14-től Oroszország köztársaság lett. November 7-én a bolsevikok elfoglalták a Téli Palotát, és puccsal megdöntötték az ideiglenes kormányt. Hosszú polgárháború kezdődött a hatalomért, amely fél évtized után, 1922-ben bolsevik győzelemmel és a világtörténelem első totalitárius rendszerének kiépítésével zárult. A puccs után nem egészen fél évvel, 1918. március 3-án a központi hatalmak (a Német Császárság, az Osztrák–Magyar Monarchia, Bulgária, valamint az Ottomán Birodalom) és Oroszország különbékét kötöttek egymással. Oroszország kilépett a háborúból. Marczali Henrik az orosz forradalomnak, háttérnek és kifutási lehetőségeinek hamarosan egész tanulmányt szentelt, amelyben történeti, politikai, gazdasági, társadalmi, kulturális, a nagyhatalmi függőségekkel és kötődésekkel számot vető helyzetképet rajzolt fel Oroszország állapotáról, tehertereleiről és kilátásairól a Magyar Figyelő olvasói számára.³⁸ Komoly, megalapozott, elmélyült és széles körű olvasottság, komplex megközelítés és tárgyilagossá mérlegelés alapozta meg számvetését. A lábjegyzetek nélküli tanulmányban külön hivatkozott Howard P. Kennard (azóta már alapvető) könyvére az orosz parasztságról, ugyanakkor vitatta az Edinburgh Review 1916 júliusában megjelent

³⁶ *A cári uralom bukása Oroszországban. Az orosz haladó párt győzelme.* Pesti Napló, 1917. március 16. 3.

³⁷ *Marczali Henrik az orosz forradalomról. A megoldást csak a fegyverektől várhatjuk.* Pesti Napló, 1917. március 24. 4.

³⁸ Marczali Henrik: *Az orosz forradalom.* Magyar Figyelő, 7. évf. (1917) 2. sz. 217–239.

oroszsországi helyzetértékelését.³⁹ Ez utóbbiból arra következtethetünk, hogy tanulmányát 1917 nyarán, legalább négy hónappal nyilatkozata után írta meg.

Nagy Pétertől a februári forradalom utáni időkhöz felkészülten és távolságtartó tárgyilagossággal tekintette át a 18–19. századi orosz történelmet, a felvilágosult abszolútizmust, a dekabrista forradalmat, a cárok személyiségétől függő, annak alárendelten működtetett önkényuralmi rendszert, állandó sajátosságait, az egyház és az állam egybeolvadásának kártékony következményeit, a magántulajdon hiányát és az iszákosság, a szomorúság és az önsajnálát – a rendszeres munka szempontjából bénító – hatását, a csinovnyikok és a pravoszláv egyház paralizáló befolyását, a Nyugat irányába nyitás vékony és gyenge társadalmi bázisát, a szlavofil elzárkózás állami politikáját, az anarchizmus merényleteinek katasztrofális következményeit és a rendőrségi provokációk pusztító szerepét, Turgenyev, Dosztojevszkij és Tolsztoj műveinek hatását, Sztolipin miniszterelnök kormányzását, a francia és az orosz forradalom párhuzamait és különbségeit.⁴⁰

Bár rokonszenve a kadétoké, az alkotmányos demokratáké volt, az erőviszonyokat mégis realisan és elég borúlátóan vázolta fel. Érzékelte és érzékeltette az autokratikus hatalomátvétel mindkét lehetséges változatát: a nacionalista és a szélsőbalos hatalomátvétel rémisztő, de valószínű lehetőségét.⁴¹

Néhány ponton a német befolyást jelentéktelenítő és az angolt diabolizáló elfogultságra bukkanunk. Mégis, az írás egészében elmélyült, tárgyyszerű, elfogulatlanságra törekvő, megalapozott tanulmány volt. Olyan, amely az ázsiai önkényuralom orosz változatai – a cári despotizmus, a nacionalista autokrácia és a szélsőbaloldali (bolsevik) zsarnokság – ellenében kereste a kibontakozás lehetőségeit és feltételeit, és számot vetett annak akadályaiival. Az ellenforradalmi kurzus berendezkedése idején megfogalmazott vádak arról, hogy támogatta

³⁹ Kennard, Howard P[ercy]: *The Russian Peasant*. Philadelphia, 1908.; vö. *The Edinburgh Review (or Critical Journal)*, July 1916 – October 1916.; Marczali hivatkozása: *Oroszország céljai és reményei*. Edinburgh Review, 1916. július. Marczali Henrik a cikknek azt az állítását vitatta, hogy Oroszország legelső célja felszabadulni a német uralom alól. Feltehetően ez éppúgy, mint az angol befolyás, egyértelműen negatív megítélése a részéről nyilvánvaló háborús elfogultság volt.

⁴⁰ Vö. Köves Erzsébet: *Kelet és Nyugat. Orosz eszmék I. Miklós korában*. Budapest, 1982.; uő: *Az orosz dilemma. Csaadajev élete és nézetei*. Budapest, 1987.; Marquis de Custine: *La Russie en 1839*. I–IV. Paris, 1843.; uő: *Oroszországi levelek. – Oroszország 1839-ben*. Ford. Pelle János. Budapest, 2004.; Berlin, Isaiah: *Russian Thinkers*. Ed. by Henry Hardy, intr. by Aileen Kelly. Harmondsworth, Middlesex, 1979.; uő: *The Soviet Mind. Russian Culture under Communism*. Ed. by Henry Hardy, foreword by Strobe Talbott. Washington D.C., 2004.; Szolzenyicin, Alexander: *Lenin Zürichben*. Ford. N. Sándor László. Budapest, 1998. (regény); Németh István: *Lenin hazautaztatása Oroszországba 1917 tavaszán – német játék a világforradalommal?* Valóság, 54. évf. (2011) 2. sz. 31–49.; Sz. Bíró Zoltán: *Az elmaradt alkotmányozás. Oroszország története a XIX. század második felében*. Budapest, 2017.; Talmon, Jacob Leib: *The Origins of Totalitarian Democracy*. London, 1952.; uő: *Political Messianism. The Romantic Phase*, Secker & Warburg, London, 1960.; uő: *The Myth of Nation and Vision of Revolution. The Origins of Ideological Polarization in the 20th Century*. London, 1981.; Arendt, Hannah: *A totalitarizmus gyökerei*. Ford. Braun Róbert et alia. Budapest, 1992.; Berlin, Isaiah: *Liberty*. Ed. by Henry Hardy. With an *Essay on Berlin and his Critics* by Ian Harris. Oxford – New York, 2002. 3–366.; Dénes Iván Zoltán (szerk.): *Bibó István összegyűjtött írásai 1. Az európai politikai fejlődés értelme*. Budapest, 2016. 258–274., 289–382., 441–472.

⁴¹ Vö. Talmon: *The Origins of Totalitarian Democracy*, id. mű; uő: *Political Messianism*, id. mű; Arendt: *A forradalom*. Ford. Pap Mária. Budapest, 1991.; uő: *A totalitarizmus gyökerei*, id. mű; Berlin: *Liberty*, id. mű; *Bibó István összegyűjtött írásai 1. Az európai politikai fejlődés értelme*, 258–274, 289–382, 441–472.

a Tanácsköztársaságot, tanulmánya ismeretében képtelenségnek, félreértésnek, illetve rágalomnak mutatkoznak.⁴²

Két és fél héttel a bolsevik puccs után, 1917. november 25-én, vasárnap Marczali Henrik a Szabad Lyceum Egylet szervezésében Baján az ottani 1917/18. évi háborús előadássorozat első előadójaként nagy számú közönség előtt tartott előadást, amelynek előre elkészített összefoglaló szövegét leadta a Bajai Hírlapnak, 1917. november 22-én meg is jelent. A *Külpolitikánk a kiegyezés óta a Külpolitikánk történeti alapon* folytatása volt, amelyben az előadó 1848-tól a krími, az osztrák–francia–olasz és a porosz–osztrák háborún keresztül a kiegyezést, a német egység kikiáltását, a berlini kongresszust érintve a háborús szövetségi rendszerek kialakulásáig követte nyomon a külpolitikai eseményeket. A Habsburgok nagyhatalmi politikája megbukott azzal, hogy elidegenítette magától az oroszokat, a poroszokat, annak francia és olasz szövetségeseit. Magyarországon pedig a forradalmi politika vallott kudarcot. Ezután talált egymásra Ausztria és Magyarország a kiegyezésben. Andrássy Gyula közös külügyminiszter felújította Bismarckkal az oroszok elleni szövetséget, amelyhez csatlakozott Szerbia, Románia és Olaszország. Ennek hatására Oroszország és Franciaország szövetségre léptek egymással, majd Anglia is szövetkezett velük. Németország és a Monarchia szövetsége külpolitikai siker volt, ám majd minden másban – ahogy Marczali írta – „a magyar külpolitika” csak kullogott az események után, ami diplomáciai kudarcok sorozatához vezetett és a világháború előzménye lett.⁴³

A modern globális politika és gazdaság

Marczali Henrik a nagy háború tanulságait 1918-ban egy kis könyvben összegezte és adta közre *Világpolitika és világgazdaság* címmel.⁴⁴ A könyv előzménye az Aradi Kölcsey Egyesületben 1916. november 26-án tartott előadása volt. Valószínűleg azt fejlesztette tovább a háború globális jellegét, a globalizálódó politika és gazdaság történeti hátterét és tényezőit feltáró és bemutató koherens történeti értelmezéssé, amelyben tematikusan újragondolta a *Világtörténet a művelt magyar olvasóközönség számára* és a *Nagy képes világtörténet* történeti anyagát, valamint *A nemzetiség történetbölcséleti szempontból* előadássorozat mondanivalóját. Úgy, hogy újraakasztotta az egyetemes történetet a modern globális politika és gazdaság kiterjesztése, az emberi civilizáció fejlődése és a nemzetek vetélkedése szempontjából. Ugyanis ezzel a folyamattal hozta kapcsolatba a világháború előtti szövetségi rendszereket.

⁴² Vö. Ballagi Aladár, Tuzson János és Méhelty Lajos – a bölcsészkar tanácsüléseken elhangzott – vádjaival, Kun Béla alkalmi Marczali-beállításával (aminek kritikátlan elfogadását önmagában sem látom indokoltnak, más források pedig egyenesen cáfolják annak megalapozottságát: Hatos Pál: *Rosszfiúk világforradalma. Az 1919-es magyarországi Tanácsköztársaság története*. Budapest, 2021. 293., 351.). Továbbá lásd Ágoston Péter Marczali-kritikáját: „A történelem a nép története, éppen ezért minden történelmi irány helyesebb, mint az individuális.” In: Ágoston Péter: *Magyar történelem műveltek számára (Marczali Henrik: Magyarország története. „A Műveltség könyvtára”*. Budapest, 1911. Athenaeum kiadása.) Huszadik Század, 13. évf. (1912) 1. sz. 526–531.

⁴³ Marczali Henrik: *Külpolitikánk a kiegyezés óta*. Bajai Hírlap, 1917. november 22. 2. Vö. Bajai Független Újság, 1917. november 27. 2. A bajai előadás, annak szövege, a beszámoló és a körülmények feltárása és értelmezése Turbucz Péter munkája: *Marczali Henrik I. világháborúval kapcsolatos*, különösen 44–46.

⁴⁴ Marczali Henrik: *Világpolitika és világgazdaság*. Budapest, 1918. „Ezekben az években igazán lan- kadatlan voltam. Sokat írtam, előadtam Pesten kívül Miskolcon, Aradon és Baján is. Aradi előadásomat kibővítve kiadtam Világhatalom és világgazdaság cím alatt; nagyon olvasták.” Marczali: *Emlékeim*, 304. (A kötet címe helyesen Világpolitika és világgazdaság.)

Esszéje a nagy háborúval kapcsolatos nemzetközi esszé- és röpiratirodalom, valamint az első világháborút értelmező magyar irodalom mezőnyében helyezendő el. Nekem (a Marczali által közvetlenül hivatkozott Montesquieu és Benjamin Constant, illetve a közvetve hivatkozott Kant, a Babits Mihály által fordított *Az örök béke* mellett) Guglielmo Ferrero olasz történész, filozófus és publicista, Bibó István genfi mesterének első világháború utáni írásait idézte emlékezetembe, de széles viszonyítási lehetőséget nyújt a hazai mezőny is Andrásy Gyulától Jászi Oszkárig.⁴⁵

A történelem nem deduktív, hanem induktív tudomány, amely események, személyek, állapotok ok-okozati összefüggéseinek feltárására irányul. Egymástól elkülönülten élő népcsoportok elszigetelt, egymásról nem tudó világai most kerültek kapcsolatba egymással. Úgy, hogy a háború közös világba vonta be valamennyit. Abba a világba, amelynek világtörténeti folytonossága a Nilus vidékén, Mezopotámiában, Előázsiaiban és Kisázsiaiban Babilóniával, Assziriával és Egyiptommal kezdődött és Perziával folytatódott. Ezek példát adtak az emberiségnek a teljesen kifejlődött állami és nemzetközi életre. Az ókori görögök, Nagy Sándor birodalma, Róma világhuralma, Nagy Károly birodalma, a pápa uralma, a pusztai népek birodalmi vitték tovább, újították meg és helyezték más alapokra az állami és nemzetközi életet. Az újkorig Rómát kivéve világbirodalmak csak Ázsiában léteztek. Az arab világbirodalom és a keresztes hadjáratok, az oszmán birodalom a világpolitika kialakulásának szervezeti és kapcsolati előzményeit alkották.

„Nyugat előnyomulásában, Kelet meghódításában, visszatolásában [...] nagy része volt annak, hogy egy keleti, pusztai törzs, a magyar, miután előbb a hunok módjára pusztította és sarcolta a már letelepedett népeket, tudatosan és teljesen a keresztyén Európához csatlakozott. Már Szent László küzd a pogány besenyők és kunok ellen és azok megtörése és megnyerése a nemzet és a nyugati kultúra részére egyike hazai történetünk legszebb fejezeteinek. E küzdelmekben terjeszkedett Magyarország és vele a nyugati kereszténység a Kárpátokig és azokon túl is. IV. Béla király 1253-ban a tatárjárás után a Dunát nevezi a két világ választóvizeként, azóta ez a határ Magyarország tevékeny részvételével sőt vezetésével mindinkább előnyomult Kelet és Északkelet felé.”⁴⁶

A felfedezések és a spanyol birodalom eredményezte az első olyan szerveződést és globális kapcsolati hálót, amely kiterjedt az akkor ismert egész világra. Ám mivel a spanyol birodalom nem a munkára és a befektetésre, hanem a javak felélésére épült, lehanyaglott és visszaszorult.

A Habsburgok és a francia királyok vetélkedése a modern világpolitika kezdete volt. Az európai hatalmak (Spanyolország, Franciaország, Ausztria és Magyarország, Németország, Anglia és Hollandia) közötti egyensúly politikája, Oroszország és Poroszország felemelkedése, a zsoldoskatonaságból kifejlődő állandó hadsereg, a tengeri háborúk, a francia forradalom és Napóleon, a nagyhatalmak (Anglia, Oroszország, Franciaország, a Habsburg Csá-

⁴⁵ Ferrero, Guglielmo: *Az ókori civilizáció bukása*. Ford. Schmidt József. Budapest, 1993. (1924); uő: *Discours aux sourds*. Paris, 1924.; uő: *Entre le passé et l'avenir*. Paris, 1926.; uő: *Pouvoir. Les Génies invisibles de la Cité*. Paris, 1988. (New York, 1942. A magyar fordítást – Ford. Járai Judit, Budapest, 2001. – nem tartom jónak); Andrásy Gyula: *A háború és a társadalom*. Budapest, 1914.; uő: *A háború okai*. Budapest, 1915.; uő: *Kinek a bűne a háború?* Budapest, 1915.; uő: *A világháború problémái*. Budapest, 1916.; uő: *A háború és a béke*. Budapest, 1918.; uő: *A világháború előzményei*. I–II. Budapest, 1925–1926.; Jászi Oszkár: *Múlt és jövő határán*. Budapest, 1918.; uő: *A Monarchia jövője. A dualizmus bukása és a Dunai Egyesült Államok*. Új Magyarország, Budapest, 1918.; uő: *The Dissolution of the Habsburg Monarchy*. Chicago, 1929. (Magyar fordítása: *A Habsburg-monarchia felbomlása*. Ford. Zinner Judit. Budapest, 1982.)

⁴⁶ Marczali: *Világpolitika és világgazdaság*, 14–15.

szárság és Poroszország) szent szövetsége, Nagy-Britannia és Oroszország világhatalma, Amerika világpolitikai tényezővé válása, Kína és Japán bekapcsolása és bekapcsolódása a modern világpolitika globalizálódásának egy-egy fázisa és tényezője lett.

A világpolitika menete: a perzsa, a makedón és a római birodalom az ókorban, a pápai egyházi birodalom és a német-római császárság a középkorban, Spanyolország és Portugália az újkor elején, Franciaország univerzális monarchiára törekvése a 17–18. században és a 19. század elején, Nagy-Britannia, Németország és Oroszország a 19. században. „Minden részen ugyanazt a fejlődést látjuk, előbb keletről nyugatra, aztán délről északra. Így bizonyos egyensúly jön létre: a régi vetélytársak a legújabb, a legészakibb hatalom vezetése alatt sorakoznak. Anglia vezetése alatt a Nyugat: Spanyolország, Franciaország, Belgium; német szövetségben Ausztria, Magyarország és Olaszország, orosz függés alatt a balkáni népek és Lengyelország. A közép-európai államok szövetsége elég erős volt ahhoz, hogy széjjeltartsa a nyugati és a keleti rendszert. Erre pedig azért volt szükség, mert Franciaország, mint egykor a szultánnal, most a cárral lépett összeköttetésbe hatalmas keleti szomszédja ellen. Az egyensúly úgy szűnt meg, hogy Olaszország elállott a középhatalmak szövetségétől és ezzel kapcsolatban az orosz hatalom elnyeléssel fenyegette az egész Törökországot. Az egyensúlynak ez a megbomlása volt a világháború egyik oka.”⁴⁷

A világgazdaság kialakulása a globalizálódás fontos tényezője. Olyan, amelyet a világpolitika – azoknak a hatalmi tényezőknek az együttese, amely valamennyi országra hat – határoz meg.

Önellátó, a külvilágtól elzárkózó államot Kínát leszámítva nem ismerünk. „Az angol az, aki világbirodalmával megteremtette a világgazdaságot is. Amint hajói bejárják az összes tengereket, úgy utazói eljutottak a legtávolabbi, legvadabb vidékekre is. Tudomány vagy térítés volt közvetlen céljuk, de fáradtságuknak, vértanuságuknak a gazdaság vette hasznát, mely új nyereseményeket talált és új piacot iparcikkeinek. A kereskedésből és iparból való hasznán kívül tőkés bő kamatoztatásán felül, még azt is elérte, hogy a tengeri nagy szállítást az ő hajói végzik, a fuvar díja brit hajósoknak és hajóstársaságoknak jut. Ez még a személyszállításra is szól.”⁴⁸

Nagy-Britannia ipari, hajózási és szállítási elsősége biztosítása érdekében szabaddá és vámentessé tette a behozatalt. A vasúti hálózat kiépítése az egész világon viszont ahhoz vezet, hogy Anglia elveszíti kereskedelmi monopolhelyzetét. Elsőként Németország tudományos technikája, különösen vegyipara, majd egész ipara, szárazföldi hadereje hagyta le a brit gazdaságot és hadsereget, míg a német flotta az angol flottának komoly vetélytársává vált. Az angol–német háború oka elsősorban pedig az – állította –, hogy a német áru ára huszada az angolénak.

Amerikának kifizetődött a semlegesség. Ám minthogy nemcsak pénzre, hanem hatalomra is vágyott, belépett a háborúba. Hajóhadának és szállító flottájának fejlesztése megszüntette függését Németországtól és Angliától. A Panama-csatorna megszerzése pedig biztosította az átvjárót Ausztrália, Kína és Japán felé. A következő világháború színhelye ezért a Csendes-óceán lesz.

Nem a földrajzi tényezők, hanem az emberi cselekedetek határozzák meg a történelmet. „A természet erejével és adományaival, bölcs fölhasználásuk által, versenyre kél az emberi tett ereje. A történelem az ember műve. Tőle függ az államok sorsa, a történet menete. Abban a mértékben inkább függ tőle, amint az a tetterő jelentőségének, felelősségének tudatára jut és az állam által helyes irányba tereltetik. Csak helyesen vezetett energia magyarázza meg az

⁴⁷ Marczali: *Világpolitika és világgazdaság*, 40.

⁴⁸ Marczali: *Világpolitika és világgazdaság*, 54.

államok emelkedését, csak ennek hiánya süllyedésüket. Azok az országok, melyekben még végtelen lehetőségek nyílnak és roppant energiák szunnyadoznak: Észak- és Dél-Amerika és Oroszország bizonyára életképesek. De éppoly bizonyos, hogy csakis a szellemi erő teheti valóban hatékonyá azt, mit a természet nyújt.”⁴⁹

Ennek alapján három részre osztotta az emberiséget: ahol megvan az erő, de hiányzik az irányítás (életképes barbárok); ahol van irányítás, de hiányzik az erő (hanyagló államok); ahol egyaránt megvan az erő és az irányítás (uralkodó népek).

Marczali Henrik a világpolitika és a világgazdaság célját és eszközeit a háború és a kereskedelem céljával és eszközeivel kapcsolta össze, állította párhuzamba. A háború és a kereskedelem azonos célra irányul ugyan, de azt más eszközökkel éri el. Az egyik hatalmi eszközzel szerzi meg, amit akar, a másik megkárosításával, a másik áruk és értékek kicserélésével, kölcsönös haszonra törekedve. Az erősebb mindig győz a gyengébb felett. Amennyiben ez nem pusztá erőknek műve, hanem a civilizáltabb befolyásteremtése a barbárabb felett, az haladás, az emberi civilizáció fejlődése. Akkor, ha a győztes magához emeli a legyőzöttet. „Vajon nem emelkedés volt-e, mikor a gallusok, hispánusok, pannóniaiak rómaiakká váltak? Nem haladás-e az egész emberiség szempontjából, mikor az indiánus vadásztörzseket Észak-Amerikában franciák és angolok szorították ki? Nem áldás-e Boszniára és Hercegovinára kormányunk annyi ziláltság és belső zavar után?”⁵⁰ Béke csak akkor lesz, ha az emberiség különböző csoportjai civilizálódnak, azonos művelődési szintre kerülnek: „...míg vannak vadak, kik üveggyöngyért aranyat adnak, mindig meglesz a gazdasági kizsákmányolás, míg lesznek félbarbárok, kik jelszavakat fogadnak el készpénz gyanánt a valóság helyett, mindig meglesz a politikai alárendeltség. Az örök béke tehát csakis a művelődésnek lehet eredménye. Mert a barbárt eltapossák.”⁵¹

A tartós béke alapfeltétele a nagyhatalmak szükséglete belső állapotuk, népességük és gazdaságuk javítására. „Ebben legyen vetélkedés köztük, nem fegyverkezésben. A kisebb, gyöngébb, fejletlenebb államokat pedig gyámolítsák, istápolják, hogy a maguk lábán állhassanak, gazdaságilag is. Akadályozzák meg a köztük kitörhető háborúkat. Mindenekfölött pedig mondjanak le arról, hogy mint most történt, lőportoronyt használják, melynek felrobantása általános felforgatást okozhat.”⁵²

Magyarországot középkori alkotmánya akadályozta meg abban, hogy részt vegyen a modern népek haladásában, a világgazdaságban és a világpolitikában. Ebbe Széchenyi vezette be. Ahhoz, hogy alkothasson, nemzeti érzésének kell erősödnie, aminek feltétele a fiatalok számára a nevelés, a felnőttek számára pedig a teljesítmény alapú értékrend. Olyan közszellem, amely „kiirt minden hitványt és [...] előmozdít minden nemes törekvést. [...] ne származás és protekció döntsön, hanem képesség és akarat a közjó érdekében. [...] mely nem tekint felekezetre, pártot, személyt, csak a hazát.”⁵³ Ez a program ma is érvényes. „Elég, ha mindenkit odahelyezünk, hová tehetsége és jelleme szerint való, és ha a legbecselesebb tőkének, az embernek, jobban viseljük gondját. Ha az állam a műveltségnek és a jól irányított energiának válik honává, bizalommal nézhetünk a jövőnek elébe. Még nincs vége a történetnek.”⁵⁴

⁴⁹ Marczali: *Világpolitika és világgazdaság*, 66.

⁵⁰ Marczali: *Világpolitika és világgazdaság*, 67.

⁵¹ Marczali: *Világpolitika és világgazdaság*, 67.

⁵² Marczali: *Világpolitika és világgazdaság*, 68.

⁵³ Marczali: *Világpolitika és világgazdaság*, 69.

⁵⁴ Marczali: *Világpolitika és világgazdaság*, 70.

A *Világpolitika és világgazdaság* a különböző emberi kultúrák civilizáció és barbárság szerinti osztályozását, európai felsőbbrendű civilizációs elhivatottságot, magyar kultúrmissziós tudatot, a balkáni népek paternalista, rendteremtő civilizásának programját egyaránt tartalmazta. Emellett – különösen korábbi világháborús aktuálpolitikai vonatkozású helyzetrajzaival összehasonlítva – a nagy háború globális jellegének, háttérének, tényezőinek tárgyilagosságra törekvő értelmezését olvashatjuk.

Marczali Henrik *A béke eshetőségei* címmel Az Ujságban 1918. május 19-én megjelent nyilatkozata már nem a győzelem lehetőségeiről beszélt. Nem a vereség, hanem az annak következtében előálló felfordulás ad okot az aggodalomra, hirdette, mivel a nemzetközi proletariátus megerősödéséhez vezethet.⁵⁵

Mérleg

Marczali Henrik háború alatt írt cikkei, tanulmányai és beszédei nem egy elfogulatlan szerző elfogulatlan szövegei voltak. Számos elfogultságra és elkötelezettségre mutató elemet találunk bennük. Ám szerzőjük mégis azonos volt azzal a történetíróval, aki korábban tárgyilagosságra, elfogulatlanságra, harag és részrehajlás nélküli megközelítésre törekedett, s ebben az időszakban is számos tárgyyszerű, elfogulatlanságra törekvő tanulmányt, esszét, cikket fogalmazott meg és publikált. Időnként a háborús pszichózisra utaló jeleket érzékelhettünk néhány írásában és beszédében. De túlnyomó többségükben – részben vagy egészben – tárgyyszerű problémaérzékelést olvashattunk.

⁵⁵ *A béke eshetőségei*. Az Ujság, 1918. május 19. 3. Ismerteti: Turbucz: *Marczali Henrik I. világháborúval kapcsolatos nézetei*, 30–51., 46.